

Εισαγωγή

Είναι σχετικά δύσκολο να θέλουμε να προσδιορίζουμε τις θεωρητικές αρχές με τις οποίες συγκροτούμε τη γνώση της πραγματικότητας χωρίς να προσδιορίζουμε παράλληλα για ποια πραγματικότητα μιλάμε. Για την ανθρωπολογία τίθεται επιπλέον το ερώτημα πώς παράγουμε γνώση, με ποια κριτήρια και παραδοχές, για ποιο σκοπό και για ποιους την παράγουμε. Δεν πρόκειται για αυτολογκρισία αλλά για κριτικό αναστοχασμό. Με βάση τα ερωτήματα αυτά, προηγείται η διερεύνηση της σύγχρονης πραγματικότητας από την οποία θα διευκρινιστεί πώς και γιατί παράγουμε τη γνώση.

Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, σήμερα, ότι όχι μόνο «...η Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία βρίσκεται σε βαθιά κρίση» (Παπαταξιάρχης 2013: 11) αλλά ότι, γενικότερα, διερχόμαστε παγκόσμια κρίση. Το μαρτυρούν τα καθημερινά εμπειρικά δεδομένα –αποβιομηχανοποίηση, οικονομικές περικοπές, όξυνση της ανεργίας, έξαρση των κοινωνικών διακρίσεων και της βίας, κοινωνικά κινήματα. Το επιβεβαιώνουν οι, συνολικά δέκα, συστημικές μελέτες, με την πρώτη από πρωτοβουλία της Λέσχης της Ρώμης και του A. Peccei, το 1972, να αποκαλύπτει ότι το βιομηχανικό μοντέλο παραγωγής καταρρέει σε εξάρτηση και με το οικολογικό σύστημα (Meadows 1972: 152)· με τη δεύτερη, που έγινε το 1974 με αφορμή την πετρελαϊκή κρίση και με εντολή του Κίσινγκερ από ομάδα επίσης ειδικών υπό τους Pestel και Messarovic και με στοιχεία από περισσότερες χώρες, να επιβεβαιώνει την πρώτη· τέλος, με τη δέκατη να συμπεραίνει ότι «το κοινωνικοοικονομικό σύστημα, όπως είναι δομημένο [...] έχει υπερακοντίσει τα όριά του και οδεύει προς την κατάρρευση, άρα θα πρέπει να υποστεί αναδόμηση» (Meadows κ.ά. 1999: 192).

Οι συστημικές μελέτες που έγιναν μετά το 1980 προσδιόρισαν την έναρξη της κρίσης για το 2010. Το παγκόσμιο συνέδριο των γεωφυσικών, στα 2000, την προσδιόρισε επίσης στα 2010. Τελικά ξέσπασε στα 2008. Από τους τέσσερις όρους που ευθύνονται για την αποδόμηση του βιομηχανικού μοντέλου παρα-

γωγής –συνεχής αύξηση του ρυθμού βιομηχανικής παραγωγής, εξάντληση των φυσικών πόρων, ρύπανση του περιβάλλοντος και δημογραφική έκρηξη– οι G7 περιορίστηκαν να λάβουν μέτρα μόνο για την αντιμετώπιση του δημογραφικού προβλήματος, επιβάλλοντας τον έλεγχο των γεννήσεων διαμέσου του ΟΗΕ. Η προσπάθειά τους, όμως, απέτυχε εντελώς και η δημογραφική αύξηση εντάθηκε αντί να μειωθεί. Από 3,6 δισεκατομμύρια που ήταν ο πληθυσμός το 1970, έφτασε τα 5,3 δισ. το 1990 (Meadows κ.ά. 1999: 7). Η αύξηση αυτή οφείλεται στο ότι οι πληθυσμοί που υφίσταντο την οικονομική πίεση αντιδρούσαν με την τεκνοποίηση για εξασφάλιση της επιβίωσης, όπως διαπίστωσαν οι ανθρωπολόγοι (Bernard 2006: 87· Polgar 1972: 208). Εκείνα που είναι άμεσα ορατά είναι τα φαινόμενα παρακμής. Η κρίση διαταράσσει την κοινωνική δομή –ανακατατάξεις και κινήματα σε όλα τα κοινωνικά στρώματα–, συνεπώς εκπίπτουν και όλες οι πολιτισμικές λειτουργίες, όλη η κουλτούρα: εγκληματικότητα, διαφθορά, ένταση των κοινωνικών διακρίσεων, ένταση της βίας και του ρατσισμού (Short 1997: 174, 188), παιδεραστία, βιασμοί και τράφικ γυναικών, αυτοκτονίες –πάνω από 6.000 έχουν καταγραφεί επίσημα στο διάστημα 2009-2015 στην Ελλάδα–, κοινωνική παθογένεια –ναρκωτικά κ.ά.–, ένταση των διακρίσεων, και ανάλογα φαινόμενα ετεροκρατίας στο πνευματικό επίπεδο. Βασικά κριτήρια της πολιτισμικής κρίσης στο ψυχολογικό και ιδεολογικό επίπεδο είναι: η σύγχυση και η αμφισημία –που την εκφράζει ο μεταμοντερνισμός–, ο αμοραλισμός, η απουσία κοινωνικών αξιών και μελλοντικής προοπτικής, η διάλυση του κοινωνικού ιστού (communitas) και η κατάθλιψη. Η ηθική κρίση του δυτικού πολιτισμού κατέληξε να επιβληθεί στην κοινωνία ως επίσημη πολιτική με το καθεστώς της βιοεξουσίας. Το δίκαιο πέρασε στη ρητορική. Άρα, βρισκόμαστε στην ιστορική καμπή αλλαγής πολιτισμού, που εκδηλώνεται ως κρίση.

Οι αιτίες της κρίσης πηγάζουν από τη διαλεκτική των αντιφάσεων που προκύπτουν από τους όρους ανάπτυξης του ίδιου του βιομηχανικού συστήματος παραγωγής. Κυριότεροι όροι είναι: η ανάπτυξη της τεχνολογίας, ο ελεύθερος ανταγωνισμός που στηρίζεται στην τεχνολογία και η συνεχής αύξηση του ρυθμού παραγωγής. Αντίθετα προς τον γεωργικό τρόπο παραγωγής που ακολουθεί τον ετήσιο κύκλο της φυσικής αναπαραγωγής, ο βιομηχανικός τρόπος που στηρίζεται στη μηχανή μπορεί να εκτελέσει πολλούς κύκλους μέσα στο χρόνο, άρα μπορεί να προσθέτει το κέρδος κάθε κύκλου στην επένδυση του επόμενου, αντί να το αποθηκεύει. Η συνεχής αύξηση του ρυθμού της βιομηχανικής παραγωγής, που επέρχεται από τη διαδοχική επένδυση του κέρδους, θεωρείται ως το βασικό γνώρισμα του καπιταλισμού, κριτήριο της επιβίωσής του, γιατί το κεφάλαιο πρέπει συνεχώς να παράγει κεφάλαιο. Κύριες συνέπειες είναι:

- 1) Η τάση συσσώρευσης του κεφαλαίου·
- 2) η τάση επέκτασης των επενδύσεων του κεφαλαίου σε άλλες χώρες σε όλους τους κοινωνικούς τομείς (τέχνη, τουρισμό κ.ά.)·
- 3) η επικράτηση του χρήματος ως μοναδικής αξίας πάνω σε όλες τις άλλες αξίες (π.χ. το εμπόριο θρησκευτικών εικόνων)·
- 4) η εξάρτηση της γης, της εργασίας και γενικότερα της κοινωνικής λειτουργίας από τις διακυμάνσεις των τιμών, αυτό που ονομάζεται αυτορρύθμιση της αγοράς – για την οικονομική ανθρωπολογία υπάρχουν τρεις έννοιες της αγοράς με διαδοχικούς βαθμούς αφαίρεσης: α) ως τόπος και διαδικασία ανταλλαγών, β) ως πεδίο οικονομικής λειτουργίας, π.χ. «αγορά εργασίας», και γ) ως κατανομή των δραστηριοτήτων άσχετα από κοινωνικούς σκοπούς, με προοπτική τη μεγιστοποίηση του κέρδους (Firth 1970: 5).

Οι εξωτερικές αντιφάσεις του βιομηχανικού συστήματος οι οποίες προκαλούν την υπέρβαση των ορίων στην είσοδό του –εξάντληση των φυσικών πόρων– καθώς και στην έξοδό του –ρύπανση του περιβάλλοντος και πυρηνικά απόβλητα– οφείλονται στο γεγονός ότι, αντίθετα με το γεωργικό σύστημα που προσαρμόζεται στην αναπαραγωγική ικανότητα της φύσης, το βιομηχανικό στηρίζεται στην ανεξέλεγκτη εκμετάλλευσή της.

Οι κύριες εσωτερικές αντιφάσεις προκύπτουν από τους όρους που αναφέρθηκαν. Ο ανταγωνισμός και η τεχνολογική ανάπτυξη οδήγησαν στην αυτοματοποίηση της παραγωγής με αποτέλεσμα την απόλυση εργατών και τη ραγδαία αύξηση της ανεργίας –ένα ρομπότ στη Σιτροέν το 1978 αντικαθιστούσε την εργασία 30 εργατών συγκόλλησης (Gorz 1987: 175)– και, ταυτόχρονα, τη μείωση του κέρδους που αντλούνταν κυρίως από το μεταβλητό κεφάλαιο, από την υπεραξία της εργασίας αφού μειώνονταν οι εργάτες. Η άνοδος του ρυθμού παραγωγής οδήγησε στον κορεσμό της κατανάλωσης. Ανεργία και κορεσμός της κατανάλωσης έκαναν ασύμφορη την επένδυση στη βιομηχανία με αποτέλεσμα την από το 1982 στροφή στην αποβιομηχανοποίηση, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία (Παράρτημα 1). Τα κεφάλαια που δεν επενδύονταν στην παραγωγή ονομάστηκαν «λιμνάζοντα» και, έπειτα από διάφορες προσπάθειες για λύση –εξαγορές επιχειρήσεων, συγχωνεύσεις, στροφή από τον φορντισμό στο φασόν κ.ά.– χωρίς αποτέλεσμα, συγκεντρώθηκαν σε χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, τις Αγορές, σε σύνδεση με το ΔΝΤ. Αναφέρεται ότι στις αγορές έχουν συγκεντρωθεί περισσότερα από 550 τρισεκατομμύρια δολάρια.

Ο σχηματισμός των αγορών ανέτρεψε την εικόνα όχι μόνο της οικονομίας αλλά και ολόκληρης της κοινωνίας. Αντί για την παραγωγή, οι αγορές στράφηκαν στο δανεισμό και στη σπέκουλα, συμπεριλαμβάνοντας και τον δημόσιο τομέα τον

οποίο μετέτρεψαν σε εργαλείο μεγιστοποίησης του κέρδους. Ο καπιταλισμός της σπέκουλας, όπως ονομάστηκε αυτή η φάση, συνδέεται με τη διεθνοποίηση της διαφθοράς, η οποία πλέον συνοδεύει μόνιμα όλες τις οικονομικές δραστηριότητες. Η οικονομία υποκατέστησε την πολιτική και η διακυβέρνηση μεταλλάχθηκε σε κατάσταση εξαίρεσης ή έκτακτης ανάγκης (Agamben 2007· Αθανασίου 2012· Τερζάκης 2005). Αρχικά εισέβαλαν στον Τρίτο Κόσμο και, μετά τη ληηλασία του και τις αντιστάσεις του, η κερδοσκοπία επεκτάθηκε και στις αναπτυγμένες χώρες, στην Ευρώπη. Την εισβολή τους στην Ευρώπη η G. Spivak (2013: 20) την παρομοίασε με θεική βία, με την αρπαγή της Ευρώπης από τον Ταύρο των Αγορών. Αύξηση του δημόσιου χρέους και της ανεργίας, κρίση των τραπεζών και λιτότητα, ένταση της βίας και κατάθλιψη, είναι μερικά από τα χαρακτηριστικά της. Από την άλλη πλευρά, η συνεχής έκπτωση του βιομηχανικού μοντέλου, η αποβιομηχανοποίηση και η αποδιάρθρωση σημαίνουν ότι μειώνεται σε όλο τον πλανήτη η ικανότητα της ανθρωπότητας να επιβιώσει.

Ιδιαίτερη σημασία έχει κάτι που υποτιμήθηκε από την κοινωνική έρευνα. Πρόκειται για την επιρροή των ιστορικών και κοινωνικών όρων στη διαμόρφωση της ψυχολογίας των ανθρώπων διαμέσου της κουλτούρας. Πιο συγκεκριμένα, ενδιαφέρει η ισχυρή επίδραση που ασκούν τα αντικείμενα στην ατομική ψυχολογία. Αντίθετα από την άποψη που επιβάλλει ο ορθολογισμός του κυρίαρχου λόγου της Δύσης κατά την οποία τα υλικά αντικείμενα είναι απολύτως ξένα και ουδέτερα για τον άνθρωπο, χωρίς καμιά συναισθηματική σχέση ή επιρροή επάνω του –αρχή της αντικειμενοποίησης–, οι νεότερες έρευνες επισημαίνουν ότι τα αντικείμενα είναι κοινωνικοποιημένα και ότι ο ψυχισμός, στον οποίο περιλαμβάνεται και η νόηση, συνάπτει στενούς δεσμούς με αυτά, σαν μέρος της προσωπικότητας, σε βαθμό που η απώλεια του υλικού πλούτου να οδηγεί στην αυτοκτονία. Το χρήμα ιδιαίτερα, ως έκφραση του πλούτου, συνδέεται με το κεντρικό ψυχολογικό κίνητρο της ατομικής δραστηριότητας, με τη δύναμη, όπως έδειξε ο G. Simmel (2004: 328, 349). Στο γεωργικό μοντέλο η σύνδεση του χρήματος με τη δύναμη, είτε αυτό μένει κλεισμένο στο σεντούκι είτε προβάλλεται στις πελατειακές σχέσεις, προσδιορίζει το status, μια σταθερή θέση του κατόχου του στην κοινωνική ιεραρχία. Στο βιομηχανικό μοντέλο, όμως, όπου το χρήμα γεννάει χρήμα, αυτή η σύνδεση προσδιορίζει μια δυναμική θέση, τη συνεχή άνοδο του status στην ιεραρχία, την αύξηση της «δύναμης επί» στο διηνεκές. Καπιταλισμός είναι η συνεχής αύξηση του κέρδους (Asad 1974: 214· Goody 2008: 172· Wallerstein 1980: 15, 20). Αποτέλεσμα αυτού είναι, αφενός, το κυνήγι αύξησης του χρήματος διαμέσου της αύξησης του ρυθμού παραγωγής να μετατρέπεται σε πάθος και, αντίστροφα, η κατοχή χρήματος να προκαλεί τον πυρετό της επένδυσής του, για

να φέρει νέα κέρδη. Πρόκειται για την ψυχολογία του τζόγου, που μαζί με τα τυχερά παιχνίδια είναι χαρακτηριστικά φαινόμενα της βιομηχανικής κοινωνίας; Ή πρόκειται γι' αυτό που από το 1944 είχε διατυπώσει ο K. Polanyi, ότι στο καθεστώς του νεοφιλελευθερισμού οι αγορές επιτίθενται στην κοινωνία; Το πάθος του δίδυμου «πλούτος-δύναμη επί» που διαποτίζει τις δομές εξουσίας της κοινωνίας αυτής εξηγεί την αδυναμία της, παρά τον φημιζόμενο ορθολογισμό της, να βρει την έξοδο από την κρίση της.

Όσο και αν η ανθρωπολογία πάσχει από ακαδημαϊσμό, της είναι δύσκολο, αν όχι αδιανόητο, να παραμένει στην απόσταση απλού παρατηρητή της κρίσιμης κατάστασης του πλανήτη μας, όπως περιγράφηκε πιο πάνω. Είναι ιδιαίτερα ενδεικτική η εχθρική στάση που τηρεί ο κυρίαρχος λόγος απέναντί της. Με περικοπή της χρηματοδότησης αρχικά και με την απόπειρα της κατάργησης των διδακτορικών ανθρωπολογίας πιο πρόσφατα. Αυτό βεβαιώνει ότι μπορεί να συμβάλει στη διερεύνηση της βαθιάς κρίσης που διέρχεται ο πλανήτης μας, όπως υποστηρίζει και ο Giddens (1995α: 277). Εξάλλου, είναι ο πιο αρμόδιος επιστημονικός κλάδος για να εξετάσει ένα πρόβλημα που αφορά την ίδια την ύπαρξη της ανθρωπότητας. Υπάρχουν όμως πολύ σοβαρά προβλήματα. Αν σήμερα βιώνουμε την αποδόμηση του συστήματος και αν ο καπιταλισμός διαχειρίζεται πλέον την αποδιάρθρωση και την αταξία, τότε ανατρέπεται η εικόνα των κοινωνικοπολιτισμικών φαινομένων, και αυτό επιβάλλει να αναδιαμορφώσουμε τα ερευνητικά μέσα και τα κριτήριά μας, να επανεξετάσουμε τη μεθοδολογία. Θα πρέπει λοιπόν, μεταξύ άλλων, α) να διερευνήσουμε τον σημαντικό ρόλο που παίζουν στην ιστορία οι σχέσεις δύναμης, και β) να επανεξετάσουμε τις αρχές που διέπουν τη μεθοδολογία της (αρχή της αντικειμενικότητας κ.ά.).

Η μεθοδολογία και οι σχέσεις δύναμης ανήκουν σε διαφορετικές σφαίρες. Η πρώτη αφορά την παραγωγή γνώσης και η δεύτερη την πολιτική. Και οι δύο, όμως, έχουν κοινό παρανομαστή τον άνθρωπο. Επομένως, έχει σημασία και αποτελεί στόχο του βιβλίου αυτού να αποκαλυφθεί η σχέση που τα συνδέει. Πιο συγκεκριμένα, να αποκαλυφθεί η εξάρτηση της μεθοδολογίας από τις σχέσεις δύναμης/εξουσίας. Να επανεξεταστεί το γιατί και για ποιους διεξάγεται η παραγωγή γνώσης – για τον έλεγχο της κοινωνίας ή για τη χειραφέτησή της; Στην προσπάθεια διερεύνησης αυτού του ζητήματος είναι αναγκαίο να προταχθεί η θεώρηση της ιδιαιτερότητας που χαρακτηρίζει την ανθρώπινη κοινωνία και, ιδιαίτερα, η ανάλυση των σχέσεων δύναμης.